

ЗЛОВЖИВАННЯ ОСОБИСТИМ НЕМАЙНОВИМ ПРАВОМ НА СПРИЯТЛИВЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

У статті розглянуто питання щодо можливості зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище. Досліджено шляхи вирішення колізії у законодавчій оцінці діяльності, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу. Сформульовано пропозиції про внесення змін до Цивільного та Цивільного процесуального кодексів України.

Ключові слова: зловживання правом; особисте немайнове право; сприятливе навколишнє природне середовище.

Матвейчук А. А. Злоупотребление личным неимущественным правом на благоприятную окружающую среду.

В статье рассмотрен вопрос о возможности злоупотребления личным неимущественным правом на благоприятную окружающую среду. Исследованы пути разрешения коллизии в законодательной оценке деятельности, которая наносит вред окружающей среде. Сформулированы предложения о внесении изменений в Гражданский кодекс Украины и Гражданский процессуальный кодекс Украины.

Ключевые слова: злоупотребление правом; личное неимущественное право; благоприятная окружающая среда.

Matviichuk A. O. Abuse of a personal non-property right to a favorable natural environment.

In this article the matter of abuse of a personal non-property right to a favorable natural environment was researched. Different ways of solving the collision in legal judgment of environmentally harmful activity were analyzed. Some proposals about introduction of amendments to The Civil Code of Ukraine and Civil Procedure Code of Ukraine were formulated.

Keywords: abuse of a right; personal non-property right; favorable natural environment.

Категорія зловживання цивільним правом активно досліджується у науці цивільного права. Водночас, зважаючи на складність доведення факту зловживання суб'єктивним правом на практиці, аналізу цього явища у контексті особистих немайнових прав приділялося недостатньо уваги. Дослідження питання зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище здійснюється вперше.

Питання зловживання суб'єктивним цивільним правом вже не раз ставали предметом дослідження теоретиків права (зокрема, О. Маліновський, Т. Полянський, М. Хміль, О. Рогач, Р. Калюжний, Б. Малишев тощо) та цивілістів (зокрема, В. Ємельянов, С. Погрібний, О. Протікова, М. Стефанчук, Р. Стефанчук, Р. Майданик, А. Юдін, М. Малєїна, Д. Кирилюк тощо).

Мета статті полягає у з'ясуванні відповіді на таке питання: чи можливе зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище?

Відповідно до частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [1].

У науці наводиться чимало визначень зловживання цивільним правом, його ознак. Ми підтримуємо Б. В. Малишева, який стверджує, що основною ознакою зловживання правом є реалізація суб'єктивного права всупереч меті норми, в якій це право закріплено, а факультативною ознакою – завдання такими діями шкоди іншим суб'єктам [2, с. 40]. Однак хочемо уточнити, що з наведеної норми законодавства випливає, що вже самого наміру на заподіяння шкоди достатньо для визнання діяння однією з форм зловживання правом. Зловживання правом – правопорушення, що характеризується використанням суб'єктом законних засобів, які встановлені уповноважуючою нормою права, для досягнення мети, яка нею (нормою) не передбачена [2, с. 42]. Таким чином, кваліфікація певних дій суб'єкта в якості зловживання належним йому правом на пряму залежить від з'ясування мети відповідної норми права [2, с. 40].

Визнання діяння зловживанням правом здійснюється у судовому порядку. Як відомо, кожна сторона судового процесу повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на предмет своїх вимог та заперечень.

У статті 50 Конституції України, статті 293 Цивільного кодексу України закріплено право фізичної особи на безпечне для її життя та здоров'я довкілля [1; 3]. Зробимо застереження щодо усвідомлення нами проблем понятійного апарату, у тому числі використання синонімів та невизначеності термінів у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення відповідного особистого немайнового права. Однак, ми вже розглядали питання доцільності заміни терміна «довкілля» терміном «навколишнє природне середовище» як у Цивільному кодексі України, так і в Конституції України, а також необхідності нормативного закріплення особистого немайнового права не на «безпечне», а на «сприятливе» навколишнє природне середовище, тож вони не порушуватимуться в рамках цієї статті [4, с. 21–28]. У зв'язку з викладеним у рамках нашої статті розглядатиметься зловживання правом саме на сприятливе (а не безпечне) навколишнє природне середовище (а не довкілля). При цьому виходимо з того, що зазначене право у чинній редакції статті 293 ЦК України відображене як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а в науці цивільного права також іменується правом на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище включає в себе можливість володіння, використання та зміни особистого немайнового блага – сприятливого навколишнього природного середовища з усіма його компонентами у межах, передбачених законом; можливість вимагати від усіх зобов'язаних суб'єктів права виконання покладених на них обов'язків, у тому числі обов'язку не порушувати зазначене суб'єктивне право, а також захищати зазначене особисте немайнове благо усіма дозволеними способами.

Використовуючи підхід Б. В. Малишева, можемо стверджувати, що зловживання особистим немайновим правом на сприятливе чи безпечне навколишнє природне середовище є неможливим. Такі можливості володільця суб'єктивного права, як дихати чистим повітрям, користуватися чистою водою і т.п., ап'рїорі не можуть ані завдавати шкоди іншим суб'єктам права, ані вчинятися з такою метою. Що ж стосується правомочності на захист, зокрема застосування негаторного позову та зобов'язання вчинити дії, то слід визнати, що наслідком таких позовів може бути заподіяння шкоди іншим особам, не лише відповідачам, а в окремих випадках зачіпати інтереси усієї громади. Наприклад, зупинення шкідливого виробництва чи його перенесення в іншу місцевість не лише спричиняє майновий збиток у відповідного виробника, але і зачіпає інтереси усіх задіяних на виробництві працівників та їх сімей, призводить до зниження їх купівельної спроможності, зменшення надходжень до місцевого бюджету тощо. Можна стверджувати, що в сучасних умовах розвитку суспільства рішення, що приймаються задля захисту права кожного на сприятливе навколишнє природне середовище, завжди завдають комусь шкоди або в якості фактичного збитку, або в якості неoderжаної вигоди. Враховуючи це, жодні способи захисту цього особистого немайнового права не можуть переслідувати незаконну мету – заподіяння шкоди іншому, оскільки можливість заподіяння такої шкоди вже закладено в механізм реалізації суб'єктивного права. Водночас видається, що наявність у діянні суб'єкта права додаткової, протиправної мети поряд із передбаченою нормою права не змінює природу цього діяння і не робить його правопорушенням. Інакше кажучи, використання законних засобів реалізації особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище з метою, передбаченою нормою права, тобто задля забезпечення можливості кожного проживати у сприятливому навколишньому природному середовищі, не може розглядатися як зловживання правом навіть за умови, що принагідно суб'єкт права намагається завдати шкоди своєму візаві (відповідачу). Зазначимо також, що, на нашу думку, за таких обставин (наявність подвійної мети – однієї, що відповідає нормі права, і другої, яка не відповідає нормі права) протиправна мета не лише не має значення для вирішення справи по-суті, але й є практично бездоказовою, оскільки неможливо буде розмежувати неправову мету і наслідок законних діянь.

Слід, однак, звернути увагу на таке. За недоведеності чи неочевидності загрози для навколишнього природного середовища чи здоров'я людей будь-які дії щодо захисту, у тому числі самозахисту особистого немайнового права, можуть розглядатися не просто як зловживання правом, а як посягання на права інших, зокрема, право власності, право на провадження підприємницької діяльності тощо. За відсутності підтвердженої чи очевидної загрози або вже заподіяної шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю чи життю людей складно, а подекуди практично неможливо довести необхідність захисту особистого немайнового права, а отже, і наявність передбаченої нормою права мети у діяннях носія суб'єктивного права. Як наслідок, закріплене у статті 293 Цивільного кодексу України особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище перетворюється на декларацію. Це підтверджує і

закріплена у статті 293 Цивільного кодексу України презумпція: діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною; кожен має право вимагати припинення такої діяльності; діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду [1]. Слід звернути увагу на непослідовність законодавця при конструюванні вказаної норми: хоча діяльність що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною, суд не зобов'язаний, а лише може її припинити. На практиці виникає конфлікт між санкціонованою державою діяльністю, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, та правом кожного вимагати її припинення. Власне, не секрет, що мало-яка господарська діяльність не завдає шкоди навколишньому природному середовищу. Проте, як правило, ця шкода є санкціонованою державою через систему дозволів, ліцензій, норм викидів, платежів тощо. Створюється парадоксальна ситуація: держава дає дозвіл на діяльність, яка згідно з виданим нею законом є нелегітимною; формальне визнання діяльності незаконною відповідно до Цивільного кодексу України не зобов'язує ані суд, ані будь-які інші органи влади вживати заходи до припинення такої діяльності.

При цьому очевидно, що виконання вимог законодавства, у т. ч. різного роду екологічних нормативів, не означає і не гарантує відсутність шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю та життю людей.

Частково суперечність між закріпленою у статті 293 Цивільного кодексу України презумпцією та легітимізованою державою шкодою можна вирішити керуючись принципами, закладеними у Конституції України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ст. 13); використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41); кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66) тощо [3].

Для зміни ситуації необхідно, на нашу думку, у справах про захист особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище перекласти тягар доведення (тобто доведення факту відсутності шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю та життю людей) на відповідача. Це не лише стане логічним продовженням закріпленої у статті 293 Цивільного кодексу України презумпції, але і сприятиме втіленню принципу перестороги – принципу № 15 Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку, прийнятої на конференції ООН 14.06.1992: у тих випадках, коли існує загроза серйозної чи непоправної шкоди, відсутність повної наукової впевненості не використовується в якості приводу чи відстрочення прийняття ефективних з точки зору затрат заходів з попередження погіршення стану навколишнього середовища, а також принципу 11 цієї Декларації: держави приймають ефективні законодавчі акти в сфері охорони навколишнього середовища [5]. Закордонна практика вже знає такі випадки. Наприклад, нова конституція Еквадору встановила презумпцію вини особи, що обвинувачується у заподіянні екологічної шкоди [6, с. 112].

Водночас необхідним є запровадження правової охорони природи як самоцінності, у тому числі шляхом наслідування прикладу Еквадору та Болівії. У конституції Еквадору вперше у світі у 2008 році закріплено права Природи; у 2009 році так само вчинила Болівія [6, с. 111]. Встановлено, що Природа, де відтворюється та існує життя, має право на існування, виживання, підтримку та регенерацію її життєвих циклів, структури, функцій та процесів у еволюції [6, с. 111]. Кожна особа, народ, община чи національність будуть здатні вимагати визнання прав природи перед публічними органами [6, с. 111]. Усі невизначеності щодо тлумачення природоохоронного законодавства повинні вирішуватися на користь Природи [6, с. 112].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище є неможливим, однак за відсутності нормативного закріплення правомочностей носія цього особистого немайнового права, меж його здійснення та враховуючи складність доведення фактів (загрози) порушення цього права, у тому числі високу ціну різного роду експертних досліджень, утворюється ситуація, за якої фактично будь-який позов про заборону чи зупинення діяльності, яка завдає (може завдати) шкоди навколишньому природному середовищу і опосередковано – здоров'ю людей, матиме вигляд зловживання суб'єктивним правом. У зв'язку з викладеним необхідно статтю 3 Цивільного кодексу України доповнити новою частиною такого змісту: «2. Жодні норми цього Кодексу не можуть тлумачитися як такі, що дозволяють чи виправдовують заподіяння шкоди навколишньому природному

середовищу». Цивільний процесуальний кодекс України слід доповнити такими положеннями: «У справах про захист права на сприятливе навколишнє природне середовище обов'язок щодо доказування відсутності шкоди навколишньому природному середовищу, життю та здоров'ю людей чи загрози її заподіяння покладається на відповідача».

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV// Голос України. – 2003. – 12 бер.
2. Малишев Б. В. Зловживання суб'єктивним правом як порушення мети норми права / Б. В. Малишев // Адвокат. – 2011. – № 6 (129). – С. 39–42.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996.– № 30. – Ст. 141.
4. Матвійчук А. О. Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату/ А. О. Матвійчук// Юридична наука. – 2012. – № 12. – С. 21–28.
5. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14.06.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/995_455. – Назва з екрану.
6. David Richard Boyd. 2010. The environmental Rights Revolution: Constitutions, Human Rights and the Environment: Electronic Thesis or Dissertation [Електронний ресурс] / David Richard Boyd // University of British Columbia. – Режим доступу : <https://circle.ubc.ca/handle/2429/23334?show=full>.

** Матвійчук Анастасія Олександрівна – здобувач кафедри цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління», головний спеціаліст-юрисконсульт Департаменту правової роботи Державної фінансової інспекції України.*